

El somni de Joan Borrell. Els remences de Mollet. Famílies pageses i servitud en els segles XIV i XV

Jaume Vilaginés i Segura*

Paraules clau: remences, pagesia, Mollet del Vallès, Joan Borrell, serfs.

Una reunió per a l'emancipació

Un clam generalitzat de protesta entre els pagesos del Principat que patien la remença va impulsar el rei Alfons el Magnànim a fer un recompte general entre els pagesos per organitzar la solució del problema.¹ Es tractava de crear un sindicat, una associació de pagesos que iniciés el procés de recaptació de les talles que permetrien l'emancipació de la condició remença i l'abolició dels mals usos. L'enorme tasca de buscar els pagesos de remença catalans la van portar a terme diligentment els funcionaris reials.² Així doncs, a cada parròquia es convocava a tothom que es podia sentir implicat i s'inscrivía el seu nom en una acta que aixecava un oficial reial, davant testimonis. Joan Borrell va acudir a la crida que es va fer a la plaça de Mollet. A toc de campana, el dia 24 de novem-

bre de 1448 es van reunir els pagesos de remença de Mollet, de Gallecs i de Parets.³ Joan Borrell era un pagès gras, membre d'una de les famílies pageses amb més continuïtat en la vida molletana.⁴ Ell va acudir a la cita perquè, com els altres pagesos asservits, volia alliberar-se de la condició que sotmetia la seva condició personal. El seu desig era el mateix que el dels altres pagesos que van acudir a convocatòries semblants: alliberar-se dels vincles que l'impedié esdevenir un home lliure.

Totes les actes van ser recollides en un llibre que actualment es troba a l'Arxiu Municipal de Girona, anomenat *Llibre del Sindicat Remença*.⁵ Aquest llibre conté informació preciosa per conèixer qui era qui en les parròquies. A Mollet els noms ressonen coneguts i donen una informació decisiva per estudiar l'evolució de les famílies dels assistents a la reunió. Es pot fer un seguiment de les famílies dels personatges que apareixen a la trobada de

41

¹ ACA, AR, reg. 3148, f.129 (Nàpols, 1448).

² Homs, M. Mercè Homs, *El sindicat remença de 1448*, Girona, 2004, pàg. 8.

³ AMG, Llibres manuscrits, Reg. General. núm. 24510, fol. 192 r-v.

⁴ L'any 1448 també va acudir a la reunió dels remences de Mollet un Ramon Borrell, que probablement era parent de Joan Borrell.

⁵ *Llibre del Sindicat Remença*, 1448. AMG, Llibres manuscrits, Reg. General. núm. 24510. L'exemplar que es troba a l'arxiu gironí és una còpia que es va fer de l'original perdut. El llibre ha estat estudiat per Homs, M. Mercè Homs, *El sindicat remença de 1448*, Girona, 2004.

1448, des de l'inici de la societat feudal, entorn del segle XII, fins al segle XV i més endavant, pràcticament fins a èpoques contemporànies.⁶

El que caracteritzava les persones reunides a la plaça del poble de Mollet l'any 1448 era la remença. La remença era una imposició senyorial que obligava els pagesos que hi estaven vinculats a pagar una quantitat per poder abandonar les terres senyorials que cultivaven.⁷ Això vol dir que aquests pagesos eren serfs, no disposaven de la llibertat d'abandonar una situació —la dependència del senyor— i un lloc —el mas o l'espai on vivien i treballaven— per anar a viure i treballar a una altra banda. La remença solia anar acompanyada d'altres càrregues senyorials, anomenades per la documentació com a “mals usos”, terme prou explícit d'allò que implicaven per als pagesos. Els mals usos acompanyaven la remença, que també a voltes es considera un mal ús, però no sempre i no amb tots. Eren la cugucia, o compensació econòmica que el pagès havia de pagar al senyor si la seva esposa cometia adulteri; l'intestà i l'eixorquia, o els pagaments que devien els hereus del pagès que no deixava ben lligada la seva successió,

després de la seva mort; l'àrsia, o la imposició que el pagès havia de pagar si el seu mas s'incendiava; i la ferma d'espoli, o la compensació que el pagès havia de retre al senyor per raó del seu casament; i en relació amb els compromisos del matrimoni, el dot i l'escreix.⁸ Els mals usos i la remença situaven la condició personal de molts pagesos en una posició molt degradada, perquè a part de limitar-los la llibertat, els humiliava amb l'aplicació dels mals usos. El pagès quedava sotmès a la dependència absoluta dels senyors i també, per motiu de la legislació que els senyors havien obtingut de la monarquia, estava abocat a dependre de l'arbitrarietat senyorial, perquè el senyor disposava de l'ius maletractandi, o el dret de maltractar sobre el pagès i la seva família.⁹ No sabem l'aplicació que se'n feia d'aquest dret senyorial, però les queixes pageses sobre el tema són prou eloqüents de l'opinió que generava.

Entre tota aquesta munió de normatives que els constrenyien, el pagesos van identificar-se amb allò que consideraven més perjudicial, la remença; és a dir, la impossibilitat de rebutjar una relació senyorial que podia ser abusiva, arbitrària, onerosa i humili-

42

⁶ Vilaginés, J. “Convocats i congregats. Els pagesos i la remença a Mollet a la baixa Edat Mitjana”, *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, en premsa.

⁷ Hi ha una extensa bibliografia sobre la remença, els pagesos de remença i la condició dels pagesos catalans durant la baixa edat mitjana. Un dels darrers estats de la qüestió, molt clarificador, el va fer Freedman, P.H. “Servitud pagesa a la Catalunya medieval” a *Catalan historical review*, 6, Institut d'Estudis Catalans, 2013, pàgs. 147-156 (<http://revistes.iec.cat/chr/>). També cal destacar la gran monografia de Vicens, J. *Historia de los remensas (en el siglo XV)*, Barcelona, 1978. Sobre el Vallès, l'aparició de la remença i els mals usos ha estat tractada a Vilaginés, J. *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, Barcelona, 2001, pàgs. 191-197. Un estat de la qüestió sobre els treballs que han analitzat l'origen de la remença i els mals usos el va fer To, LL. “Els orígens de la remença des de Jaume Vicens Vives fins als nostres dies” a *Plecs d'Història Local*, 143, Girona, novembre de 2011, pàgs. 2-4.

⁸ Sobre els mals usos i els seus orígens, vegeu Vilaginés, J. *El paisatge, la societat i l'alimentació...*, pàgs. 191-197; Freedman, P.H. *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Vic, 1993, pàgs. 99-102, i Lluch, R. *Els remences: la senyoria de l'almoïna de Girona als segles XIV i XV*, Girona, 2005.

⁹ Freedman, P.H. “El ius maletractandi català” a *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*, Barcelona, 1988, pàgs. 107-129

Figura 1. Can Borrell a la dècada de 1940. Font: Arxiu Històric Municipal de Mollet del Vallès

ant, i els impedia buscar en una altra banda millors condicions de vida. Els remences reivindicaven amb el seu nom la llibertat. La llibertat és el valor que es reclama en el preàmbul del Llibre del Sindicat, la qual cosa no deixa de ser una novetat a l'edat mitjana i un precedent molt anticipat de les lluites emancipadores que apareixeran en èpoques posteriors.¹⁰ Els homes inicialment neixen lliures, s'afirma en el preàmbul del *Llibre del Sindicat Remença*.¹¹

Masovers de Mollet: senyors i pagesos

Joan Borrell era membre d'una antiga família de masovers de Mollet. Els seus membres apareixen com a

destacats personatges de la localitat en el segle XIV. Felip Borrell va participar en la visita pastoral que va fer el bisbe de Barcelona a la Parròquia de Sant Vicenç de Mollet l'any 1305 com un dels informadors de les infraccions morals que cometien els parroquians¹². Per tant, podem pensar que era un dels homes preeminents, ja que va acompanyar el batlle i dos germans Bannaloca, membres d'una altra família insigne de la localitat, però en el seu cas de condició lliure. Felip Borrell se'ns presenta com un pagès ric, influent en la comunitat, relacionat amb els poderosos, probablement amb el seu senyor, el

¹⁰ El *Llibre del Sindicat Remença* forma part del *Memory of the World Register* de la Unesco des de 2013 per la importància que té com a testimoni d'un dels primers moviments emancipadors organitzats, reivindicador dels drets de les persones: *Llibre del sindicat remença de 1448*, Servei de Gestió Documental, Arxius i Publicacions, Arxiu Municipal de Girona, Girona, 2013.

¹¹ *Llibre del Sindicat Remença*, 1448. AMG, Llibres manuscrits, Reg. General. núm. 24510, f.1.

¹² ADB, Visites Pastorals, 1 bis, 53 v

bisbe de Barcelona, que era el gran propietari de Mollet.¹³ Però, curiosament, devia ser un pagès de remença, com ho era Joan, el seu descendent. Ja veurem com molts remences no eren pagesos empobrits, sinó que formaven un grup social benestant que pretenia alliberar-se de vincles senyorials que constrengien la seva mobilitat i, sobretot, la seva llibertat personal i familiar.¹⁴

Com ell, altres pagesos remences provenien d'antigues famílies que estaven vinculades amb el Bisbat, que era el propietari de les seves explotacions. La relació senyor-pagès queda perfectament reflectida en el cas de Mollet, a través dels capbreus del segle XII i XIII.¹⁵ En ells no hi surt cap mas amb el nom Borrell, però sí d'altres amb noms que els trobem en el segle XV com a cognoms de pagesos remences.

Un dels masos que va donar peu a una nissaga de pagesos que ha perdurat fins a l'actualitat és el mas Ros. El nom d'aquest mas apareix en el capbreu que va dur a terme el batlle episcopal Berenguer de Bannaloca, en nom del bisbe, que era l'amo de moltes propietats a Mollet.¹⁶ En el mateix document hi apareix un Rossi, que podem identificar amb el

mas per paronímia. Els masovers arrendaven al bisbe el cinquè del pa i del vi. La relació de dependència dels habitants del mas amb el bisbe es va mantenir quan dècades més tard el batlle va tornar a fer un altre capbreu, en aquest cas per registrar els vilatans que pagaven reconeixement personal al senyor; és a dir, mitjançant una renda, aquests pagesos acceptaven que eren homes del seu senyor, dependents de la voluntat senyorial, en un primer pas cap a la servitud que representava la remença i els mals usos.¹⁷ Un dels pagesos que reconeixia aquesta dependència era Berenguer Rocens, probablement el pagès del mas Ros que havia adoptat com a cognomen el nom del mas, fet freqüent aleshores. La família Ros també havia de tenir una certa preeminència en la localitat: Jacob Ros va participar en la fundació del beneficiat de 1322.¹⁸ El beneficiat es mantenia amb donacions dels fundadors, que havien de tenir suficients recursos com per desprendre's de part del seu patrimoni. La seva fundació, a part dels motius religiosos, permetia un cert control sobre la gestió de la parròquia. Era manifest l'absentisme del rector parroquial i al beneficiat se li concedia

44

¹³ El bisbe de Barcelona era el senyor més important de la parròquia de Mollet almenys des del segle XII: Vilaginés, J. "Senyors i pagesos. Les relacions socials i la seva expressió en l'espai a Mollet durant la plena edat mitjana (segles XII i XIII)" a *La gent i el paisatge. Estudis sobre el Vallès medieval*, Barcelona, 2006, pàgs. 117-130. En el fogatge de 1378 hi havia 30 focs eclesiàstics, la majoria probablement del bisbat, per 4 d'aloers: Bofarull, P. (ed), *Colección de Documentos inéditos del archivo general de la Corona de Aragón*, vol. 12, Barcelona, 1856.

¹⁴ Era un fet que no era excepcional: To, Ll., "La diferenciació pagesa a la diòcesi de Girona (segle XIV): una nota metodològica», en Barceló, M. i altres, *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València, 2003, pàgs. 441-463 i Marcó, X. "La diferenciació pagesa a la Catalunya baixmedieval: la revisió del cas de la vall d'Aro", *Estudis d'Història Agrària*, 21 (2008), pàgs. 125-149.

¹⁵ ACB, LA IV, 461 i ACB, LA IV, 462. Vegeu la transcripció a Vilaginés, J. "Comentari al capbreu de Mollet" a *La gent i el paisatge...*, pàgs. 35-42.

¹⁶ ACB, LA IV, 461.

¹⁷ ACB, LA IV, 462.

¹⁸ ACA, Patrimonials Can Folguera, 1, 165. Vegeu, Vilaginés, J. "El benefici de Santa Maria de la parròquia de Mollet. Un estudi d'història social (segle XIV)" a *La gent i el paisatge...*, pàgs. 75-85.

la prerrogativa de portar la parròquia en absència del rector titular.¹⁹

La nissaga dels Ros es va multiplicar. Trobem tres pagesos amb aquest cognom entorn de les dates de l'enquesta de 1448. En la trobada a la plaça del poble del dia 24 de novembre va acudir en Jacob Ros, qui havia d'heretar la condició de remença. En el fogatge de 1497, en el qual s'esmenten noms de cases o masies, apareixen quatre masos Ros, en Ros del Vall, en Ros d'Amunt, en Ros de la plaça i un mas Ros, probablement l'originari.²⁰ L'any 1495, Vicenç Ros va ser encarregat a Mollet de recaptar l'impost que havia de lliurar-se al rei Ferran II com a colofó del llarg conflicte social de la pagesia catalana, després de la sentència arbitral signada a Guadalupe, l'any 1486.²¹ Per tant, els membres de la família Ros van tenir un paper destacat en la lluita remença.

El senyor més important de Mollet era el bisbe de Barcelona. A finals del segle XII el bisbe va manar que es fes un inventari de les seves possessions i de les rendes que se'n treien. L'inventari el va fer en Berenguer de Bannaloca.²² Berenguer era el batlle episcopal, això vol dir que administrava les possessions del bisbe a Mollet. Els Bannaloca eren una família de propietaris pagesos, amb possessions a Mollet, que es dedicaven a prestar a la pagesia de la comarca. Eren petits finan-

cers, que facilitaven préstecs a pagesos necessitats, que passaven mals temps i es veien abocats a demanar per refer-se de males anyades o altres adversitats. Com que el préstec amb interès no estava ben vist, els membres de la família Bannaloca cedien diners a canvi d'empenyoraments de molins, terres, etc. Els béns cedits en usdefruit els posaven en conreu i els beneficis de l'explotació servien com a interessos. Un cop finalitzat el període del manlleu, si el capital havia estat restituit es tancava la relació financera; en canvi, si el capital no havia estat retornat, el bé empenyorat passava a mans del prestador. Berenguer de Bannaloca, a més a més, era batlle episcopal. La funció de batlle es practicava com un emprèstit. El batlle anticipava una quantitat pactada al senyor, que podia gaudir de l'efectiu des del primer moment. El batlle assumia la gestió absoluta dels compromisos dels pagesos; això vol dir que recaptava les rendes exigibles i qualsevol altra obligació vinculada a la dependència senyorial, en benefici propi. Les rendes solien exigir-se en espècie. El batlle reunia els productes i s'encarregava de comercialitzar-los.²³ A prop hi havia dos importants nuclis comercials: Granollers i Caldes de Montbui.²⁴ El mercat de Granollers exercia una influència que anava més enllà dels encontorns més immediats. La seva

¹⁹ ADB, Visites Pastorals, vol I/2, f. 135. Vilaginés, J. "El benefici de Santa Maria...", pàg. 82.

²⁰ Iglésies, J. *El fogatge de 1497. Estudi i transcripció*, Barcelona, 1991. La font arxivística és AHCB, Consell de Cent, Fogatges, XIX-2 i XIX-3.

²¹ Vicens, J. *El gran sindicato remensa (1488-1508)*, Barcelona, 1954, pàg. 186.

²² Sobre Berenguer de Bannaloca (o Banalocha o Bannaloca), vegeu, Vilaginés, J. "Berenguer de Bannaloca. Batlle episcopal de Mollet" a *La gent i el paisatge...*, pàgs. 49-58.

²³ El sistema com es gestionaven les rendes senyorials al Vallès durant els segles XI i XII han estat estudiades a Vilaginés, J. *El paisatge, la societat i l'alimentació...*, pàgs. 182-191.

²⁴ Vilaginés, J. *El paisatge, la societat i l'alimentació...*, pàgs. 225-246; també, Aventín, M. "La vila-mercat de Sant Celoni. Dels temps medievals al segle XVI" a *L'Avenç*, 188, gener de 1995, Barcelona, pàgs. 48-53 i Soler, M. *Els espais d'intercanvi. El mercat en el procés de gènesi i consolidació del feudalisme al comtat de Barcelona (segles IX a XIII)*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 2006.

mesura per al blat (la quartera) es feia servir en una àrea geogràfica d'àmbit comarcal, fins i tot arribava a l'alt Maresme.²⁵ Això vol dir que els productes que es venien al mercat no eren només de la zona més immediata a la vila de Granollers. Probablement allà acudia Berenguer a col·locar les rendes que havia recollit a Mollet; allà, o les venia a comerciants de Barcelona. La seva família tenia tractes amb mercaders barcelonins o que comerciaven a Barcelona. En el testament de la seva mare apareixen com a testimonis un mercader d'Stamford (Anglaterra) i un altre de Tolosa de Llenguadoc.²⁶

En els segles XII i XIII els batlles senyorials van generalitzar el costum de sistematitzar les rendes senyorials en inventaris que catalogaven possessions i rendes, per constatar per escrit el que ja es practicava de fet i per donar fermesa jurídica i perennitat al règim econòmic senyorial.²⁷ Eren els capbreus i els llevadors de censos, els quals posteriorment es refeien amb les modificacions que el temps havia introduït en la pràctica de rendes i en el patrimoni. Berenguer de Bannaloca era el factòtum del poder senyorial a Mollet i, com a tal, va ser l'autor del capbreu de Mollet.

Aquest sistema senyorial necessitava d'un factor essencial perquè es mantingués al més estable possible. Calia la mà d'obra. La pagesia havia de proporcionar el treball i la iniciativa perquè la producció fos possible. La relació de masos del capbreu de Mollet

ja esmenta com s'organitzava la producció: les rendes que es devien per la possessió d'espais edificats, els sagrers, les rendes pels masos, entesos com una unitat d'explotació que incloïa les terres i els edificis pròpiament dits, i les rendes que es devien per posar en conreu les terres dominicals, que depenien del senyor (la cistella, la jova i la guarda).²⁸ El domini senyorial del bisbe a Mollet era una honor, és a dir, una possessió senyorial que incloïa drets sobre béns i probablement sobre la jurisdicció. La vinculació dels pagesos es manifestava en un reconeixement personal que va ser recollit en el llevador de censos de començaments del segle XIII. Els pagesos acceptaven estar sotmesos al senyor amb un pagament. El batlle i el senyor aconseguien la continuïtat de la mà d'obra i els pagesos, a canvi, una certa estabilitat perquè la seva feina estava associada a un patrimoni. No obstant això, el reconeixement personal era un primer pas cap a la submissió personal.²⁹ Per la seva part, el senyor limitava la llibertat del pagès per aconseguir que els rendiments que s'obtenien dels masos del seu patrimoni no deixessin de generar-se. De fet, la lògica dels altres mals usos també s'entén com una penalització per la desídia del pagès, en relació amb el mas, o amb l'herència, que hauria de permetre la continuïtat de l'explotació.³⁰

Per tant, els remences de Mollet tenien com a antecedent la vinculació personal del règim dominical que

²⁵ Cuadrada, C. *Els Maresme medieval: les jurisdiccions baronals de Mataró i Sant Vicenç/Vilassar (Hàbitat, economia i societat, segles X-XIV)*, Mataró, 1988, pàgs. 213-215 i 665.

²⁶ Alturo, J. *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona, del 942 al 1200*, 3 vols, Barcelona, 1985, doc. núm. 285 (1153).

²⁷ Benito, P. *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*, Barcelona 2003.

²⁸ ACB, LA IV, 461.

²⁹ Vilaginés, J. "Convocats i congregats"... en premsa.

³⁰ Vilaginés, J. *El paisatge, la societat i l'alimentació...*, pàgs. 191 i 198, i Lluch, R. *Els remences...*, pàg. 414.

ja trobem en els segles XII i XIII. Els noms d'aleshores parcialment tenen continuïtat i els trobem l'any 1448: Moragues, Brugueres, Coscoi, Ros i Ganagol apareixen en el capbreu del segle XII o en el llevador del segle XIII³¹ (vegeu figura 2 a la pàg. 16).

Les guerres remences

El conflicte remença s'emmarca en una època molt complexa en la història del Principat. Es pot remuntar al segle XIV, amb els efectes en el camp de les catàstrofes demogràfiques de la centúria, especialment els episodis de pesta, que començaren el 1348.³² La mortalitat i el despoblament van alterar les relacions socials en el camp. A finals de segle, la monarquia es feia ressò de les reclamacions pageses, que en la dècada de 1380 havia agafat una dimensió important. Els remences es van revoltar contra l'aristocràcia senyorial, que controlava les dues principals institucions del país, la Generalitat i el govern de Barcelona (Consell de Cent). Els remences van trobar un aliat en la monarquia, que a la vegada estava enfrontat amb la noblesa. El conflicte entre el rei (en aquest cas, Joan II, germà d'Alfons IV) i l'oligarquia catalana va arribar a ser tan important que va donar lloc a una guerra, anomenada la Guerra Civil Catalana (1462-1472).³³ Per tant, la iniciativa reial a favor dels

pagesos, que es manifesta inicialment amb el permís de formar una associació, el Sindicat Remença, s'emmarca en aquesta política de debilitament de l'ordre senyorial.³⁴ També, el rei es movia per interessos crematístics, perquè normalment els posicionaments reials anaven acompanyats per recaptacions d'imposicions extraordinàries.³⁵

El conflicte va tenir dos períodes destacats, anomenats les guerres remences. La primera va iniciar-se l'any 1462 i la van protagonitzar els remences de la muntanya, és a dir, els de les terres pirinenques i prepirinenques de les demarcacions de Girona i Barcelona.³⁶ Els remences van organitzar un exèrcit, dirigit per Francesc de Verntallat. L'exèrcit de Verntallat va esdevenir el de la monarquia en una part de la guerra civil, que enfrontà Joan II amb la Generalitat.³⁷ En el conflicte estava en disputa la qüestió dels mals usos i de la remença, però també hi havia una pretensió molt més ambiciosa que afectava la propietat dels masos remences, que eren de titularitat senyorial i pretenien els pagesos, entre els quals destacaven els masos rònecs.³⁸ En una gran part del conflicte els mals usos van ser abolits i les rendes senyorials van deixar de recaptar-se.³⁹ La primera guerra remença es va acabar amb la victòria de les posicions senyorials l'any 1472. Però la

³¹ AMG, Llibres manuscrits, Reg. General. núm. 24510, fol. 192 r-v.

³² Salrach, J.M. "La Pesta Negra i els orígens del problema remença" a *Pere el Cerimoniós i la seva època. Anuario d'Estudios Medievales*, annex, 24, Barcelona, 1989, pàgs. 14-34.

³³ Freedman, P. H. "Servitud pagesa a la Catalunya medieval...", pàgs. 153-154.

³⁴ Sobrequès, S. i Sobrequès, J. *La guerra civil catalana del segle XV: estudis sobre la crisi social i econòmica de la Baixura Edat Mitjana*, 2 vols., Barcelona, 1972.

³⁵ Vicens, J. *Ferran II i la ciutat de Barcelona. 1476-1516*, Barcelona, 1936, pàg. 300, i Lluch, R. *Els remences...*, pàg. 390.

³⁶ El conflicte està àmpliament descrit per Vicens, J. *Historia de los remensas...*, pàgs. 61-116.

³⁷ Freixa, M. *Francesc de Verntallat, cabdill dels remences*, Barcelona 2010.

³⁸ Salrach, J. M. "La Pesta Negra i els orígens del problema remença" a *Pere el Cerimoniós i la seva època...*, pàgs. 13-34.

³⁹ Lluch, R. *Els remences...*, pàg. 406.

Capbreu segle XII		Elevador de segle XIII		Parroquians de 1322		Sindicat Remença de 1448		Fogatge de 1497	
Coscoi			Guillelmi de Coscono	Petrus de Cosco	En Cosco				
Rossi/Ros	Berengarius de Rocens		Iacobus Ros	Iacobus Ros Petrus Ros Iohannes Ros	En Ros del Vall En Ros de Munt En Ros de la plaça En Ros				
Morages/Derdiant	Iohanes Morages		Ferrarii Moragas	Iacobus Moragues	En Moragues				
Brugeriis/Bruguriis	Iohane de Brugeriis Petrus de Brugeriis			Vicentius Bruguera					
Guillelmus Guanagol/Baruz	Ganagol			Franciscus Garenboll	En Guerau Gou				
	Raimundo Mascord			Christophorus Mascord (Galles)	En Mas Cort (Galles)				
	Petrus de Ruirra		Bernardi Riera 1305	Iacobus Riera Bernardus Riera Raymundus Borrell Ioanes Borrell	En Riera del mas En Riera de la plaça En Borrell				
			Felipii de Borrello	Antonius Fontaner	En Fontanet				
			Berengarii de Fontaneto	Antonius Boscarons	En Boscarons				
			Arnaldus Boscharons	Franciscus Manent	En Manent				
			Oliverius de Manent	Bartholomeus Aymerich	En Aymerich				
			Bartholomeus Blanc (Galles) 1393	Iohannes Blanch (Galles)	En Blanch (Galles)				
				Iohannes Fonolleda					
				Raymundus Compan alias Torra					
				Bartholomeus Pinyol					
				Maria uxor Petri Strany alias Balaster					

NOTA: En negreta, noms vinculats amb relacions de servitud. En cursiva, nom de masos.

Figura 2. Llista de parroquians de Mollet relacionats amb la remença. Font: Jaume Vilaginés

situació era confusa, la monarquia no va decidir imposar el criteri de l'oligarquia propietària: nobles, grans institucions eclesiàstiques (com el mateix bisbat barceloní) o grans propietaris procedents de la burgesia. Això sí, va concedir un vescomtat a Francesc de Verntallat, el qual, però, va mantenir el seu suport als remences.⁴⁰

Els remences van tornar a alçar-se l'any 1483, després que el rei Ferran II, fill de Joan II, l'any 1481 va declarar il·legal l'abolició dels mals usos que estava vigent des de 1455 i molts pagesos s'oposessin a l'aplicació de l'edicte reial per part dels seus senyors.⁴¹ El cabdill de la segona revolta va ser Pere Joan Sala, que aixecà els remences de Girona; però el conflicte es va traslladar al Vallès. L'exèrcit remença, encapçalat per Bartolomé Sala, pagès de Montornès i nebot del cabdill remença, va derrotar a la host del veguer a Montornès (1485) i Pere Joan Sala va ocupar Granollers.⁴² Finalment, les tropes remences van ser derrotades a Llerona per un exèrcit reial i un altre de la ciutat de Barcelona, comandats pel conestable d'Aragó, Joan de Cardona, i pel conseller en cap, Jaume Destorrents. El líder remença va ser empresonat, jutjat i executat.⁴³

Sembla que la posició de Verntallat va facilitar que les parts acceptessin l'arbitratge de la monarquia.⁴⁴ Ferran II va signar el document cabdal, que

acabà amb el conflicte definitivament i va marcar les relacions socials en el camp català fins a la revolució liberal. Es tracta de la Sentència Arbitral de Guadalupe (1486).⁴⁵ De fet, les parts van arribar a un acord a Amer, uns mesos abans. El document, de forma resumida, acabà amb el règim de servitud en el camp català, amb la remença, amb els mals usos esmentats més amunt i amb molts altres abusos senyorials, alguns dels quals corresponien només a algunes àrees molt concretes. En canvi, els pagesos remences havien de compensar els seus senyors per alliberar-se de la condició servil i els senyors conservaven els drets sobre les propietats i les rendes.⁴⁶

El mas Borrell i la família Borrell de Mollet

Jaume Vicens Vives ja va destacar les diferències que hi havia entre els remences del nord, més radicals i predisposats a apoderar-se de les terres que cultivaven, dels de l'Empordà i les zones més properes a Barcelona, més enriquits i limitats a reclamar l'alliberament de la remença i els mals usos senyorials.⁴⁷

Joan Borrell serveix com a paradigma de pagès ric que lluitava per alliberar-se de lligams que l'humiliaven. Ja hem vist que provenia d'una família que tenia una posició en la localitat de certa preeminència. Recordem que l'any 1305 Felip Bor-

⁴⁰ Freixa, M. *Francesc de Verntallat, cabdill dels remences*, Barcelona 2010 i <http://www.francescdeverntallat.cat/biografia.html>.

⁴¹ Vicens, J. *Historia de los remensas...*, pàgs. 119-208.

⁴² Vicens, J. *Historia de los remensas...*, pàgs. 164 i 189.

⁴³ Vicens, J. *Historia de los remensas...*, pàgs. 203-208.

⁴⁴ ACA, AR, reg. 3815, f. 28. Vicens, J. *Historia de los remensas...*, pàg. 228.

⁴⁵ Sobre la Sentència Arbitral de Guadalupe: Freedman, P. H. *Els orígens...*, pàg. 210 i Vicens, J. *Historia de los remensas...*, pàgs. 256-260; la transcripció de la Sentència pàgs. 337-35. Sobre l'acord previ d'Amer: Vicens, J. *Historia de los remensas...*, pàgs. 239 i 240.

⁴⁶ La Sentència era complexa d'executar. Un dels aspectes important era recaptar un tall entre els pagesos, per la qual cosa es va crear un nou sindicat: Vicens, J. *El gran sindicato remensa*, Madrid, 1954.

⁴⁷ Vicens, J. *Historia de los remensas...*, pàgs. 20 i 21.

50 Figura 3. Aspecte actual de Can Borrell. Font: Jaume Vilaginés

rell acompanyà el bisbe en la visita pastoral que va fer a la localitat. El mateix Felip va formar part del grup de vilatans que van fundar el beneficiat de Santa Maria, l'any 1322.⁴⁸ Joan Borrell mantenia aquesta situació social eminent, que es fonamentava en la gestió d'un mas, el mas Borrell. Actualment, el mas Borrell és una imponent masia que va ser ampliada i fortificada a través del temps. El nom Borrell va associar-se a la masia com era habitual que passés quan una família l'aixecava o s'hi instal·lava. A vegades era al revés, però en aquest cas l'origen del topònim és un nom personal, que probablement devia ser l'origen del topònim de la masia i, en el seu

moment, origen del *cognomen* familiar.⁴⁹ El mas apareix esmentat en el fogatge de 1497, en el qual s'esmenta un "en Borrell", que es devia referir al foc de can Borrell, de la família i el mas.⁵⁰ El fogatge de 1497 relaciona els focs o llars que havien de sotmetre's a les imposicions fiscals i mostra l'evolució dels masos (o focs) de la localitat. Evidencia l'augment dels habitatges, almenys aquells sobre els quals requeia la càrrega fiscal, i també fa palesos els canvis urbanístics que havia sofert la localitat des del segle XII, que és quan tenim un primer retrat més o menys fidedigne de l'aspecte de Mollet, a través del capbreu episcopal. En el segle XII observem que el nucli habitat es

⁴⁸ ADB, Visites Pastorals, 1 bis, 53 v. (1305) i ACA, Diversos, Can Folguera, secció 1, núm. 165 (1322).

⁴⁹ Vilaginés, J. "Convocats i congregats..." en premsa.

⁵⁰ Iglésies, J. *El fogatge de 1497. Estudi i transcripció*, Barcelona, 1991.

trobava al voltant de l'església, en el perímetre delimitat per la sagrera.⁵¹ Devia ser una agrupació petita d'edificis, amb el cementiri, cellers, petits habitatges i magatzems, cobejats pels pagesos rics o els senyors de la zona, que sabem en posseïen alguns⁵². Els sagrers pagaven rendes, com ho demostra el capbreu, i tenien un valor immobiliari, del qual s'obtenien ingressos. Pel terme parroquial hi havia masies que depenien del senyor més important, que pagaven rendes en espècie i en treball (la jova, la cistella i la guarda); alguns habitatges eren ocupats per altres propietaris, que exercien activitats econòmiques diferents a les productives, com la funció de batlle i la de financers, que realitzaven els Bannaloca, o eren residències de famílies que aspiraven a entrar en l'aristocràcia nobiliària, com eren els Mollet.⁵³

Aquest paisatge social i geogràfic havia canviat lleugerament en el segle XV. Es mantenien els masos, però les famílies que els ocupaven havien generat nous edificis i, per tant, noves

explotacions.⁵⁴ Els Ros tenien quatre focs, d'aquests alguns eren masos agraris en un sentit ple, altres formaven part del nucli de la localitat, que en aquell moment tenia un aspecte diferent.⁵⁵ Hi havia una plaça del poble, que era on es feien les reunions, com la de 1448, rodejada d'habitatges, on hi residien en Ros o en Riera de la plaça.⁵⁶ Probablement, el tram urbà havia descendit del turó on hi havia l'església i la sagrera i s'estenia per l'actual plaça de Prat de la Riba, on l'arqueologia ha trobat restes que corresponen al cementiri de la localitat.⁵⁷ Les activitats econòmiques s'havien especialitzat. En el Mollet del segle XII, només hi havia una ferreria en el poble, que subministrava eines als pagesos o les arranjava; als senyors els facilitava armament i ferrava els cavalls.⁵⁸ L'activitat del ferrer era un monopoli senyorial que era l'excusa per a una altra renda senyorial, el lloçol, que pagava gairebé tothom, com passava a Santa Perpètua (recaptat per als senyors de Canalies) o a Palausolità (recaptat per als templers).⁵⁹ Uns segles

⁵¹ Vilaginés, J. "Mollet porta el nom d'una masia. Estudi sobre l'espai del Baix Vallès en el segle X", *Notes*, 31, Mollet del Vallès, 2016, pàgs. 9-31, i Vilaginés, J. "Senyors i pagesos: les relacions socials i la seva expressió en l'espai a Mollet durant la plena edat mitjana (segles XII i XIII)" a *La gent i el paisatge...*, pàgs. 117-130.

⁵² Per exemple, Guilia de Santiga: Vilaginés, J. "Senyors i pagesos: les relacions socials i la seva expressió en l'espai a Mollet...", pàgs. 121 i 122.

⁵³ Sobre els Bannaloca, vegeu: Vilaginés, J. "Berenguer de Bannaloca. Batlle episcopal de Mollet" a *La gent i el paisatge...*, pàgs. 49-57. Sobre els Mollet, vegeu, Vilaginés, J. "Mir de Mollet. Un senyor feudal de Mollet" a *La gent i el paisatge...*, pàgs. 43-48.

⁵⁴ És possible que Ramon Borrell, que també va acudir el 1448 a la crida dels remences de la plaça del poble i que probablement estava emparentat amb Joan, fos una branca familiar dels Borrell amb una residència diferent d'en Joan: AMG, Llibres manuscrits, Reg. General. núm. 24510, fol. 192 r-v.

⁵⁵ Iglésies, J. *El fogatge de 1497...* En Ros Subirà de Mollet tenia un peça de terra que confrontava amb una altra de Parets en un capbreu del monestir de Sant Pere de les Puel·les: AMSPP, lligall 41.

⁵⁶ AMG, Llibres manuscrits, Reg. General. núm. 24510, fol. 192 r-v, i Iglésies, J. *El fogatge de 1497...*

⁵⁷ Matas, Ò. i Roig, J. "La intervenció arqueològica a la plaça de Prat de la Riba, 14 (Mollet del Vallès): els primers indicis arqueològics del Molletum medieval" a *Notes*, 22, Mollet del Vallès, 2007, pàgs. 29-44.

⁵⁸ ACB, LA IV, 461 i ACB, LA IV, 462.

⁵⁹ Vilaginés, J. "El lloçol com a renda feudal. Santa Perpètua en els segles XII i XIII" a *La gent i el paisatge...*, pàgs. 175-192. ACA, monacals, Montalegre, 12, 575 (1275) i ACA, AR, C, pergamins extrainv., 3516 (sense data).

més tard a la localitat també hi residia un ferrer (lo ferrer),⁶⁰ però també un carnisser, testimoni de la reunió dels remences de 1448.⁶¹ Les carnisseries esdevingueren un ofici especialitzat i alhora un monopoli, que generava també rendes.⁶² A més a més en la parròquia, probablement en el nucli del poble, hi vivien i hi treballaven un moliner (Fenolleda del molí), dos paraires i un fuster. Hi ha el cas del sastre que formava part de la comunitat de Gallecs (lo sastre Mingot).⁶³

En Joan Borrell era un pagès emprenedor. No es limitava a gestionar el seu mas. A principis del segle XV tenia en usdefruit un molí a la riera del Tenes (riera Athena), a la parròquia de Parets.⁶⁴ Es deia molí Despiells i el posseïa amb un contracte d'establiment que havia firmat amb el seu propietari, el monestir de Sant Pau del Camp. Sabem que una riuada va deixar inoperant el molí, que ja no rebia aigua. El molí es movia amb l'aigua que li subministraven recs antics que portaven aigua també al molí de Ribafort. Joan Borrell ho va arranjar construint una resclosa més amunt. Però la solució afectava el molí que tenia Joan de Planella.

Joan de Planella era un membre de la petita noblesa (era donzell) i era senyor de Vilatzir (actual Torre de Malla).⁶⁵ Els Planella eren els senyors més importants de les parròquies que formaven la universitat de Mollet, Parets i Gallecs.⁶⁶ Unes dècades abans Marc de Planella havia comprat la jurisdicció de les tres parròquies.⁶⁷ El rei li havia venut el dret d'administrar justícia i recaptar els impostos que li corresponien com a sobirà. Els parroquians, que no hi estaven d'acord, van aconseguir que la jurisdicció retornés a mans reials i es van alliberar de les arbitrietats provocades pel fet que la justícia i els impostos públics fossin administrats per un noble. L'any 1385 van lliurar la quantiosa quantitat que s'havia de pagar per la redempció.⁶⁸ Uns anys més tard, les parròquies passaven a ser carrers de Barcelona i quedaven sota la cobertura legal de la metròpoli.⁶⁹ Els Planella van continuar essent els senyors de Vilatzir, fins que es van emparentar amb la família Malla i, així, la casa senyorial va canviar de nom.⁷⁰

Joan de Planella va portar a judici el control per l'aigua de la riera del

52

⁶⁰ Iglésies, J. *El fogatge de 1497*..

⁶¹ "Iohannis Vilardell, carnicerii parrochie Sancti Vincentii de Molleto": AMG, Llibres manuscrits, Reg. General. núm. 24510, fol. 192 r-v.

⁶² Per exemple, a Montmeló, l'any 1449 el batlle senyorial establia la regulació del funcionament de la carnisseria: Piñero, À. i Umbert, J. *Aproximació a la història de Montmeló. Segles XIV i XV*, Montmeló, 2009, pàgs. 409 i 410. A Mollet van haver-hi conflictes sobre la gestió de la carnisseria: ACA, AR, Reial Patrimoni, BGRP, Processos, 1437, 1, J (1437) i ACA, AR, Reial Patrimoni, BGRP, Processos, 1491, 1, F (1491).

⁶³ Iglésies, J. *El fogatge de 1497*...

⁶⁴ ACA, AR, C, reg. 3246, f. 175 i 175.

⁶⁵ Vilaginés, J. "Mollet i el carreratge" a *La gent i el paisatge*..., pàgs. 163-175.

⁶⁶ Sobre la procedència dels Planella, vegeu: Dantí, J. *Castellcir*, Barcelona, 1993, pàgs. 61-66.

⁶⁷ ACA, AR, C, reg. 1699 (1381).

⁶⁸ ACA, AR, C, reg. 1802 (1385).

⁶⁹ ACA, AR, C, reg. 1907 (1393).

⁷⁰ Dantí, J. (dir), *Parets 904-2004*, Parets del Vallès, 2004, pàg. 57, i Vilaginés, J. "L'homenatge de Berenguera. Vilatzir abans de ser Torre de Malla (Parets del Vallès). Segles X-XIII" a *Notes*, 28, Mollet del Vallès, 2013, pàgs. 93-114.

Tenes. Adduïa que Joan Borrell s'havia extralimitat captant aigua més amunt dels seus molins. Argumentava que tenia la concessió de captació de l'aigua per part del batlle general i que l'actuació de Joan Borrell dificultava el funcionament del seu molí. En el judici ambdues parts van aportar arguments per defensar la seva posició. Joan Borrell va presentar el contracte d'establiment amb el monestir de Sant Pau del Camp. Joan Planella va mostrar el document de 1394 que el batlle general va concedir a la seva mare, Blanca, sobre els drets de captació de l'aigua del Tenes, que era anterior al contracte d'establiment de Joan Borrell. Finalment, en el judici també van participar diversos testimonis, que van declarar a favor de Joan Planella. La sentència va ser favorable al senyor de Vilatzir, Joan de Planella.

El judici de 1439 ens mostra un Joan Borrell que no sembla un pagès aclapat per les relacions senyoriales, com podria pensar-se d'un serf soliu i afocat, que reclamava l'alliberament de la remença i els mals usos. Al contrari, a part de la gestió del mas, a la parròquia de Mollet, tenia interessos en un molí, en una parròquia propera, a Parets. El molí era d'un monestir, el de Sant Pau del Camp, i el contracte emfitèutic li permetia gaudir d'ingressos addicionals, probablement en espècie, obtinguts de la moltura, una

renda senyorial relacionada amb l'ús de la instal·lació molinera.⁷¹

La lluita remença va acabar amb un pacte, concretat en la Sentència Arbitral de Guadalupe (1486).⁷² Finalment, els remences van acceptar el contingut de la sentència en termes generals. Havien de pagar una compensació als senyors i esdevenien lliures. S'abolien els vells costums que incloïen els cinc anomenats mals usos, que els sotmetien a l'arbitrarietat i l'abús senyorial. Restaven pagesos emfitèutics, que treballaven unes terres d'altri, però en condicions molt avantatjoses. Els senyors mantenien les seves propietats i la mà d'obra que les donava valor.

Començava una nova història en el camp català. Un nou paradigma de relacions socials, que va permetre la consolidació del model que s'havia elaborat en la baixa edat mitjana, basada en el mas, com a unitat d'exploració, i el masover, com a figura central de l'estructura productiva. La prosperitat que va generar la nova situació es pot constatar en el creixement de les viles-mercat, nuclis essencials per entendre el nou model agrari. La vila de Granollers és una mostra de l'evolució d'aquests petits nuclis urbans.⁷³ Els canvis urbans que va patir a inicis del segle XVI demostren una prosperitat que no es pot entendre si no és amb la que es produïa en el seu hinterland rural.⁷⁴ El nou model agrari emfitèutic

⁷¹ Sobre la moltura, vegeu Vilaginés, J. *El paisatge, la societat i l'alimentació...*, pàg. 189.

⁷² Vegeu la nota 44. Un resum de les interpretacions sobre la Sentència, el trobem a Gifre, P. "L'ombra allargada de la Sentència Arbitral de Guadalupe" a *Plect d'història local...*, Girona, pàgs. 8-10.

⁷³ El desenvolupament urbà de les viles-mercat, com Granollers, en el segle XVI també evidencien el desenvolupament de la rodalia agrària: Danti, J. "Granollers: una vila amb places i porxos" a *Lauro*, 21, Granollers, 2001, pàgs. 16-25.

⁷⁴ Vilar, P. *Catalunya dins de l'Espanya moderna*, vol.1, Barcelona, 3a ed. 1986, pàgs. 284-293. La difusió de les sòlides masies de l'època moderna són una mostra de la prosperitat del camp després de la Sentència Arbitral de Guadalupe; per al Vallès, Barbany, C. i altres, *De la balma a la masia. L'habitat medieval i modern al Vallès Oriental*, Granollers, 1996.

Figura 4. Ortofotomapa de situació de la Jurisdicció de Mollet, Paret i Gallecs. Font: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya

va ajudar a consolidar també un paisatge agrari i social, que va perdurar fins al segle XIX. Aleshores el moviment pairalista va recuperar l'interès per la rica cultura que el món rural havia generat, buscant en ella l'essència de la nació catalana; també, en un moment en què el capitalisme i la revolució industrial transformaven les relacions socials i econòmiques, amenaçant la vella estructura del camp català.⁷⁵

Les antigues famílies remences van aprofitat l'avinentesa que els permetia la Sentència i les trobem

més endavant exercint el seu lideratge social i polític sobre la localitat, evidència de la seva prosperitat econòmica. Cebrià Borrell va ser batlle l'any 1553.⁷⁶ En el segle XVIII en Joan Borrell va ser batlle en dues ocasions i diversos cops algun membre de la família va exercir de regidor.⁷⁷ L'any 1678 per dos cops un altre Joan Borrell encapçalava alguns habitants de Mollet en dos judicis diferents.⁷⁸ En el segle XIX el patrimoni dels Borrell era suficientment important com perquè es produís una causa entre quatre germans

⁷⁵ Prats, L., Prat, J. i Llopart, D. *La cultura popular a Catalunya. Estudiosos i institucions. 1853-1953*, Barcelona, 1982, i Congost, R. *Els propietaris i els altres. La regió de Girona. 1768-1862*, Vic, 1992.

⁷⁶ glésies, J. *El fogatge de 1553. Estudi i transcripció*, Barcelona, 1979, pàgs. 347 i 348.

⁷⁷ Tarrés, J. M. *Parets del Vallès. Aproximació històrica al segle XVIII*, Parets del Vallès, 1988, pàgs. 77-88.

⁷⁸ ACA, AR, plets civils, 16563 i ACA, AR, plets civils, 25689.

Borrell contra la seva mare i un altre seu germà per l'herència paterna. En aquell moment, la família s'havia emparentat afegint al seu cognom el de Rovira del Vilar.⁷⁹

Els Borrell eren una família eminent de la localitat abans del conflicte remença; després de la solució d'aquest, ho van continuar essent, com altres famílies de Mollet, els Ros, els Coscoi, els Fonolleda... Ells van formar l'oligarquia pagesa local. Molts d'ells van ser pagesos remences, solius i afocats, víctimes dels mals usatges, i la seva participació en la lluita per la emancipació no deixa de posar en evidència la contradicció que suposava patir la submissió personal que representaven la remença i els mals usos i, alhora, gaudir d'una acomodada situació econòmica. No tots els remences eren pagesos desesperats i empobrits, sinó que n'hi havia molts, sobretot al Vallès, que

eren membres de famílies que havien assolit un cert nivell de riquesa. Ells van ser els que van forjar el model tradicional del camp català, de masia de tres cossos i camps curosament treballats,⁸⁰ que va glossar perfectament Josep Pla: "Els homes que construïren la masia formaven part de l'anonimat més gloriós. S'adonaven, però, del pes, de les formes, de l'esperit de la realitat circumdant. Un bon gust instintiu, nascut de la seva innata humilitat, eliminà de la seva visió de les coses tot exabrupte presumptuós, tota vel·leïtat de singularització... La masia està admirablement assentada sobre la terra."⁸¹

Abreviatures

ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó
ACB: Arxiu de la Catedral de Barcelona
ADB: Arxiu Diocesà de Barcelona
AMG: Arxiu Municipal de Girona
AMSPP: Arxiu de Sant Pere de les Puel·les

⁷⁹ ACA, AR. Plets civils, 801-

⁸⁰ Vicens, J. "Francisco de Verntallat, vizconde de Hostoles", *Destino*, 147, Barcelona, 11 maig 1940, pàg. 3.

⁸¹ Pla, J., *Obra completa. Els pagesos. Volum VIII*, Barcelona, 1992 (tercera edició), pàgs. 88 i 89.